

НІМЦІ НА ВОЛИНІ: ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДІАСПОРИ І СУЧАСНЕ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

У статті характеризуються етапи формування і розвитку німецьких громад на Волині, визначаються динаміка їхньої чисельності в XIX – на поч. XXI ст., вплив німців на соціально-економічні процеси в регіоні. Аналізується діяльність товариства німців Волині “Відродження” в сучасних умовах.

In diesem Artikel werden Bildungs- und Entwicklungsstufen der deutschen Gemeinden in Wolynien charakterisiert sowie die Dynamik ihrer Zahl vom 19. Jh. bis zum Anfang des 21. Jh. und den Einfluss der Deutschen auf soziale und wirtschaftliche Prozesse in der Region bestimmt. Die Tätigkeit der Gesellschaft der Wolyniendeutschen “Wiedergeburt” wird unter modernen Bedingungen analysiert.

Волинь належить до регіонів України, де впродовж кількох століть поряд із українським населенням проживали численні компактні етнічні громади поляків, євреїв, чехів, росіян, вірменів. Історично в краї склалися й тривалі українсько-німецькі міжетнічні контакти. Їх початок був закладений ще в добу Київської Русі. Проте найбільш масова імміграція, яка призвела до появи на теренах Волині німецьких колоній, припала на XIX ст.

До кінця 80-х рр. XVIII ст. німці мешкали на Волині лише в містах і були не численними. З 1787 р., часу заснування менонітами, вихідцями з Голландії, колонії Скерневські Голендри¹, бере свій початок перший етап німецької колонізації краю. Переїзд голландських, а згодом і пруських менонітів до Росії зумовлювався релігійними переслідуваннями, яких вони зазнавали в себе на батьківщині. Запрошені для освоєння малозаселених земель імперії з гарантуванням їм особливих привілеїв, переселенці, рухаючись через Волинь, осідали і в маєтках місцевих землевласників. Згодом до них приєдналися й мігранти, яких до переїзду спонукали економічні вигоди. Однак до 30-х рр. XIX ст. рух німців на Волинь відбувався доволі повільно, оскільки безплатна роздача землі і фінансова допомога російського уряду спрямовували великий потік німецьких колоністів на південь Росії².

Починаючи з 1830 р., міграція німців у Волинську губернію активізується. Налякані польським повстанням, колоністи з Царства Польського переселяються на східні суміжні території. Економічні чинники в цей час спонукали до переїзду ремісників. Відчуваючи труднощі у збуті тканин, ткачі з околиць Лодзі заснували на Волині перші ткацькі колонії в Вільнянці, Дубно, Тучині. Загалом з 1830 до 1860 р. в губернії поселилося 11 424 колоністи, які утворили 139 колоній³.

Найбільш інтенсивно потік іноземних колоністів на Волинь починає зростати з 60-х рр. XIX ст. Знищення кріпосного права й проведення низки економічних реформ стали визначальними чинниками масової імміграційної хвилі в українські землі. Великі землевласники після аграрної реформи 1861 р. переживали гостру господарську кризу й в умовах різкого зростання потреби в робочій силі були зацікавлені у продажі своєї землі, передачі наділів в оренду, залученні робочої сили до лісорозробок.

Придушення польського повстання 1863 р., арешт його учасників, накладення царським урядом великої контрибуції на тих, хто допомагав повсталим, також сприяли масовому продажу землі в краї. Польська шляхта – учасники повстання, – не чекаючи конфіскації, поспішно

продавала свої володіння. Обмеження самодержавством кола осіб, котрі користувалися правом на придбання у власність наділів у південно-західному краї, матеріальна неспроможність селян її купувати, призвели до встановлення низьких цін на землю *.

Разом з тим, повстання 1863 р. у Польщі стало поштовхом для німців до переїзду із Привісленських губерній на Волинь, де виступ був придушений швидше, і де прибулі знаходили вигідніші умови для проживання ⁴. Урядові заходи по відновленню порядку в Царстві Польському, які змінили становище іноземних мешканців-колоністів унаслідок відміни існуючих для них пільг, також стали приводом для виселення звідти багатьох німців і переселення їх на Волинь.

Переважає більшість німців прибувала до краю з Привісленських губерній Царства Польського та Східної Пруссії, менше – з Австрії, Галичини, Сілезії, Швабії ⁵. Колонізаційний рух був підтриманий урядом, завдяки чому його темпи продовжували зростати. З 1861 до 1870 р. на Волині поселилося 5,5 тис. німецьких сімей, тобто в 6 разів більше, ніж за попередні 60 років. З року в рік кількість переселенців збільшувалася: 1862 р. – 250 сімей, 1866 – 635, 1868 – 989 і в 1870 – 1120 сімей ⁶. Такі високі темпи імміграції різко збільшили чисельність німців у краї. Якщо в 1871 р. їх налічувалося 24 704 чол., у 1875 р. – майже 40 тис., то в 1881 р. – вже 87 731 чол., а в 1897 – 171 331 чол. ⁷ За 30 років (1859 – 1889) кількість німецьких колоністів зросла на Волині у 25 разів. У 1859 р. німці склали 0,3 % всіх мешканців губернії, у 1889 – 4,3 %, 1897 – 5,73 % ⁸.

За короткий термін німцям вдалося налагодити у Волинській губернії продуктивне сільськогосподарське виробництво з суміжними переробними галузями, що вагомо вплинуло на загальний розвиток економіки краю. Колоністи окультурили значні площі землі, в родючі угіддя перетворили пустища, піски й болота. В записці Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору графу О.П. Ігнатьєву в зв'язку з цим волинський губернський предводитель дворянства С.О. Уваров так оцінив результати іноземного переселення: "Волинская губерния в отношении исправного поступления окладных сборов в период времени с 1884 по настоящее время (1890 г.) заняла в ряду других губерний Российской империи одно из первых мест. За сказанный период времени окладные сборы дали превышение в поступлении против назначения более, чем на 300 000 руб. Это главным образом объясняется введением в оклад, начиная с 1884 года, до 800 000 дес. земли, не облагавшейся до того поземельными сборами, переводом земель из низших разрядов в высшие и из категорий неудобных в удобные, а также благоприятно слагавшимися особенностями местных экономических условий землевладения, усилившего свои платежные силы путем отдачи свободных земель в пользование колонистам... Переселения принесли только пользу губернии и способствовали подъёму экономического благосостояния" ⁹.

У цьому відношенні найбільшу вигоду від колонізації мали місцеві поміщики, оскільки українські селяни були не в змозі заплатити їм за землю стільки, скільки платили колоністи.

Німецькі господарства, в яких оброблялося понад 5 десятин землі, нагадували собою американські ферми й відрізнялися від більшості селянських вищими прибутками. На початку ХХ ст. господарства колоністів відносились переважно до категорії заможних, відносно високою була їх товарність. Культура праці, краща агрономія, вміння раціонально вести господарство, широке використання технічних досягнень, розвиненість селянських ремесел забезпечували власникам німецьких господарств порівняно з місцевим населенням вищий рівень життя.

Вплив таких господарств на загальний розвиток економіки губернії був достатньо вагомим. Розвиток промисловості й торгівлі на Волині активізували створені німцями промислові заклади, господарські товариства.

У роки Першої світової війни німецькі колонії зазнали повного розорення. У червні 1915 р. за наказом царського уряду було розпочато депортацію німців з Волині. У доповідній записці від 22 червня 1916 р. волинський губернатор відзначав, що поза межі губернії було виселено 115 892 німці-колоністи ¹⁰. 30 червня 1916 р. газета "Новое время" повідомляла, що в знову

* На Волині десятина найкращої землі поблизу міст або цукрових заводів, яка не потребувала початкового удобрення ґрунту, оцінювалася у 80 руб., що було в 10 разів дешевше, аніж в Австро-Угорщині. В середньому ж у 70-х роках ХІХ ст. ціна на землю у Волинській губернії коливалася від 11 до 16 руб. за десятину. Значно дешевшими були також продукти харчування, одяг, інші споживчі товари.

зайнятій російською армією Волинській губернії у відання міністерства землеробства перейшло 7,5 тис. окремих землеволодінь німців загальною площею 99 тис. десятин. На цих землях на правах орендарів було поселено 140 тис. біженців¹¹. Волинське відділення Селянського банку залишило за собою право розпоряджатися всіма землями, які були секвестровані у виселених німецьких колоністів.

Повоєнне повернення німецьких колоністів із внутрішніх губерній Росії тривало декілька років. У зв'язку з війною і революційними подіями, бідністю переселенців останні групи німецьких реемігрантів прибували на Волинь ще в 1924 – 1925 р. Процес відбудови зруйнованих господарств проходив у різних умовах і різними темпами. Чимало колоній, особливо ті, що придбали землю у власність (наприклад, Гнідава, Антонівка, Гараджа Луцького повіту) досить швидко досягли значного добробуту, а пізнішим репатріантам довелося долати багато труднощів, щоб зміцнити свої господарства. Колонії Лідава, Мацеївка, Мілоші та інші у передвоєнне десятиріччя щодо заможності не відрізнялися від українських господарств.

Станом на червень 1937 р. польська статистика зафіксувала у Волинському воєводстві 43 591 чол. німецької національності*, що становило приблизно 2,2 % загальної кількості населення краю¹². Понад 300 німецьких колоній існувало в цей час у краї. Найбільше їх концентрувалося в середній частині Волині, особливо в її східних повітах: Луцькому, Костопільському, Рівненському.

У міжвоєнний період у німецьких господарствах набуває значної переваги відгодівля великої рогатої худоби, що пояснювалося зниженням цін на продукти рільництва. Продовжують розвиватися переробні галузі промислового виробництва, ремесла, німці активно залучаються до кооперативного руху.

Початок Другої світової війни, німецько-радянські договори 1939 р. стали вирішальними для німців Волині. У “Конфіденціальном протоколі”, який було підписано Молотовим і Ріббентропом одночасно з німецько-радянським договором про дружбу і кордони між СРСР та Німеччиною 28 вересня 1939 р. зазначалося: “Правительство СССР не будет создавать никаких препятствий на пути имперских граждан и других лиц германского происхождения, проживающих на территориях, находящихся в сфере его влияния, если они пожелают переселиться в Германию или на территории, находящиеся в германской сфере влияния”¹³.

Відповідно до домовленостей у грудні 1939 – січні 1940 рр. більшість волинських німців було репатрійовано до Німеччини. До лютого 1940 р. із західноукраїнських земель виїхало 20 113 господарств німецьких колоністів, які були направлені у польські етнічні землі (Генеральне губернаторство, регіон так званого “Вартегау”, що навколо Познані), де створювалися воєнізовані німецькі землеробські поселення вздовж автострад стратегічного призначення¹⁴. Як свідчать документи і спогади самих переселенців, їхнє повернення до історичної батьківщини було добровільним, добре організованим і пройшло без ускладнень. І Москва, і Берлін виявили активність та зацікавленість в оперативному проведенні цієї операції.

У звітній доповіді першого секретаря обкому КП(б)У про роботу Волинської обласної партійної організації від 24 квітня 1940 р. наводилися статистичні відомості щодо національного складу населення Волинської області і виділялися за кількістю мешканці української, польської, єврейської, чеської та російської національностей¹⁵. Наведені дані свідчили практично про зникнення з історичної карти краю значної групи волинського населення – німців-колоністів, які ще донедавна посідали за чисельністю четверте місце після українців, поляків та євреїв.

І хоча в повоєнний період на території Волинської області вже не існувало компактних німецьких поселень, однак тут дисперсно продовжували проживати німці. На теренах краю залишилася незначна частина переселенців, які уклали змішані шлюби. З другої половини 60-х рр., після сталінських примусових депортацій в краї за різними життєвими обставинами оселяються німці, постійним місцем проживання яких до війни був СРСР. Проте порівняно з XIX – першою половиною XX ст. їх чисельність була незначною. З 1959 по 1989 рр. кількість німців в області коливалася в межах 180 осіб¹⁶. Слід припустити, що ця цифра була певною мірою занижена, оскільки частина людей, боячись переслідувань, змінювала свою

* На території східної Волині, яка увійшла до складу радянської України, в цей час проживала 51 тис. німців. У 20 – 30-ті роки XX ст. тут існував німецький адміністративний район Пулин.

національність. Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. активізується виїзд українських німців у ФРН. З Волині за цей час до Німеччини на постійне місце проживання емігрувало понад 500 чол., з них приблизно третина – німецької національності¹⁷.

Згідно з переписом 2001 р. мешканцями Волині було 235 німців¹⁸. Незважаючи на еміграційні процеси, чисельність громади зростає передусім чергу завдяки відродженню серед її членів національної самосвідомості.

Проживаючи в регіоні, німці стали частиною українського суспільства, адаптувалися до його соціально-економічної організації та етнокультури. Невелика німецька національна громада, як і представники інших національних меншин, дуже активно відреагувала на демократичні перетворення, започатковані в Україні. Процеси державотворення легалізували інтереси меншин, які виявили бажання стати повноправними суб'єктами суспільного життя, зберігаючи при цьому власну ідентичність.

Самовизначитися в новому суспільстві, відроджувати традиції, звичаї, обряди, мову, історію та культуру, об'єднуватися в громадські організації національним меншинам сприяла ухвала цілої низки законодавчих актів, які стали правовою основою державної етнополітики на демократичних засадах. Прийняттям Законів “Про мови” (28 жовтня 1989 р.), “Про освіту” (23 травня 1991 р.), “Про об'єднання громадян” (16 червня 1992 р.), Декларації прав національностей України (1 листопада 1991 р.), Закону “Про національні меншини в Україні” (25 червня 1992 р.), Конституції як основного нормативно-правового документа було закладено основи розвитку національних процесів у незалежній Україні.

Одними із пріоритетних напрямів її політики стали: розвиток етнічної самобутності української нації, її культури й мови; створення сприятливих умов для розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин, утвердження в міжетнічних відносинах атмосфери толерантності, взаємної довіри й поваги. Уперше за багато років етнічні меншини одержали право реалізувати власний потенціал як специфічні громади.

Провідниками ідеї національного відродження, її виразниками на Волині, як і в інших регіонах України, виступили громадські національно-культурні товариства та об'єднання найбільш численних і національно свідомих етнічних меншин.

Одним з перших серед національно-культурних товариств Волинської області із об'єднання громадян німецької національності у березні 1991 р. започаткувало активну організаційну та громадську діяльність товариство німців “Відродження”. Сьогодні окрім Луцька філії товариства функціонують у м. Ковелі, смт. Іваничах.

Національно-культурне спрямування об'єднання реалізується в низці заходів, які проводяться під його опікою. Це організація вивчення німецької мови, історії, мистецтва й літератури етнічної меншини Волині, проведення вечорів, робота гуртка художньої самодіяльності, тісна співпраця з релігійною громадою євангелічно-лютеранської церкви, участь у днях культури національних меншин, благодійницька діяльність. У товаристві діє кіндер-клуб, дві третини членів якого – українські діти. Члени товариства дбають про збереження традицій і звичаїв, пам'яток матеріальної та духовної культури, створених німцями у краї, співпрацюють з німецькими організаціями України, підтримують тісні зв'язки з колишніми волинянами німецької національності, проводять зустрічі з відомими громадськими діячами етнічної батьківщини.

Велика увага надається проблемі впорядкування і догляду за німецькими цивільними та військовими кладовищами на території області (м. Ковель, смт. Іваничі, с. Жабка, с. Олександрія, с. Сокиричі Ківерцівського, с. Лемешів Горохівського, с. Рокині, смт. Торчин, с. Брище Луцького, с. Доросині Рожищенського районів та ін.)¹⁹, з'ясування прізвищ тих німецьких воїнів, які знайшли спочинок на Волинській землі. Членами товариства допомагають представникам Народної спілки Німеччини доглядати військові поховання²⁰.

Постійними є зв'язки членів товариства із співвітчизниками, які проживали колоніями на Волині, а в 1939 – 1940 рр. були репатрійовані з краю до Німеччини. Упродовж дев'яти років на їх запрошення колишні волиняни з усіх регіонів ФРН приїждять в область, де мають можливість відвідати населені пункти, в яких народились і де поховані їх батьки та рідні. Регулярними стали візити до області делегацій з Нижньої Саксонії, які підтримуються керівником крайового соціального товариства “Рейхсбунд” (м. Люхов) Гансом Науманом. На

запрошення голови товариства Я.Ф. Тангела Волинь двічі (травень 1994 р., червень 1995 р.) відвідав Надзвичайний і Повноважний Посол ФРН в Україні доктор А. Арно.

Громадське об'єднання німців "Відродження" тісно співпрацює з історичним товариством "Волинь" (м. Візентхайд, Баварія), яке з часу свого заснування (1975) проводить велику дослідницьку роботу²¹. Бібліотекам області голова товариства Н. Арндт передав цінні наукові видання про минуле, традиції, звичаї німців краю (часопис "Волинські зошити", монографія "Німці на Волині" та ін.). Завдяки налагодженим контактам члени товариства "Відродження" отримали можливість познайомитися з експозицією музею волинських іммігрантів, відкритому за сприяння товариства "Волинь" у с. Лінстові (Мехленбург).

Справжньою подією стало відкриття в Луцьку в червні 2002 р. виставки "Німці півночі України – Волинь та Київ", створеної історичним товариством "Волинь" зі Східно-Європейським інститутом у Мюнхені²². Експозиція виставки об'єднала велику добірку документів та фотоматеріалів, що розкривають особливості всіх етапів історичного розвитку німецької діаспори України.

Товариство німців "Відродження", починаючи з 1996 р., стало постійним учасником всесвітнього конгресу волинських німців, який раз у два роки відбувається в м. Уельцин (Нижня Саксонія, ФРН)²³. У 2002 р. на такій зустрічі були присутні понад 600 чол. німецької національності з США, Канади, Австралії, Чехії, Румунії, України та ін., домілкою яких колись був волинський край.

Членами товариства дбайливо зберігають пам'ять про життя німців на Волині. Практична робота товариства в цьому напрямі всебічно підтримується громадськістю області, її наукових установ. Так, при Волинському обласному краєзнавчому музеї організовано постійно діючу пересувну фотовиставку "Національні меншини Волині: історія і сучасність". Експозиції Любомльського краєзнавчого, Володимир-Волинського, Ковельського, Торчинського історичних музеїв поповнилися матеріалами з історичної спадщини етнічних груп, в тому числі німців. Волинське обласне радіо започаткувало цикл передач "Україна – наша Батьківщина". Товариство німців плідно співпрацює з іншими національними об'єднаннями, громадськими організаціями, органами місцевої адміністрації.

На підтримку діяльності товариств національних меншин з метою донесення до громадськості краю інформації про їх досягнення і проблеми в області започатковано проведення "круглих столів", робота яких висвітлюється на сторінках обласних газет, радіо й телебаченні. За підсумками "круглого столу", який відбувся 16 лютого 1995 р., була досягнута домовленість із Луцьким міським відділом культури про надання допомоги колективам художньої самодіяльності національних меншин провідними фахівцями, а з Волинським державним телебаченням – про періодичне залучення заходів громадських об'єднань до місцевих програм²⁴.

Товариство німців "Відродження" бере активну участь у традиційних фестивалях німців, які відбуваються у столиці нашої держави. Його аматорський вокально-хоровий колектив став постійним учасником фестивалів культур національних меншин Волині, перший з яких відбувся в області 30 квітня 1999 р. у рамках Всеукраїнського огляду народної творчості. Зі своїм доробком на ньому виступили два хорових, два танцювальних колективи, три вокальні групи, окремі виконавці національних товариств області. Проведення Днів культури національних меншин стало на Волині доброю традицією.

Товариство німців за фінансової підтримки благодійних громадських організацій ФРН проводить в області велику гуманітарну роботу. Постійна допомога продуктами, медикаментами, одягом надається Луцькій, Затурцівській, Головинській школам-інтернатам, Луцькому будинку дитини, пологовому будинку, обласному госпіталю для інвалідів війни. Для Луцького госпіталю УВС та пожежної частини придбано автомобілі, для м. Луцька – поліграфічне обладнання. При підтримці товариства "Відродження" діти Волині з багатодітних сімей і тих, хто постраждав від Чорнобильської аварії, на канікулах перебувають на оздоровленні в Баварії (Марктбрайт, Нюрнберг та ін.). Проводяться зустрічі ветеранів війни в Україні і в Німеччині.

Таким чином, у своєму історичному розвитку на Волині німецька громада пройшла декілька етапів, помітно впливаючи на життєві процеси в регіоні. Попри малу теперішню чисельність,

німці краю є одним з найбільш національно свідомих структурних компонентів суспільства, який активно залучився до державотворчих процесів.

¹ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. I. – К., 1887. – С. 163.

² Січоска-Петражуска Z. Żywioł niemiecki na Wołyniu. – Warszawa, 1933. – S. 12.

³ Забелин А. Вказ. праця. – С. 166.

⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 442. – Оп. 44. – Спр. 430. – Арк. 1 – 9; спр. 431. – Арк. 1 – 7.

⁵ Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – Б.г., б.г. – прил. № 1.

⁶ Там само. – С.30.

⁷ ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 642. – Спр. 497. – Арк. 14; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. – СПб., 1904. – С. IX.

⁸ Січоска-Петражуска Z. Вказ. праця. – С. 21 – 22; Волынские епархиальные ведомости. – 1890. – № 29. – С. 983; Первая всеобщая перепись. – С. IX.

⁹ ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 261. – Арк. 249 – 250.

¹⁰ Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 24.

¹¹ Там само.

¹² Wołyn. – Czerwiec. – 1937. – S. 1.

¹³ Канун и начало войны: Документы и материалы. – Л., 1991. – С. 165.

¹⁴ Перковский А.Л. Источники по национальному составу населения Украины в 1939 – 1944 гг.: Людские потери в Великой Отечественной войне. – СПб., 1995. – С. 53.

¹⁵ Волинь Радянська (1936 – 1964 рр.): Зб. документів і матеріалів. – Львів, 1971. – Ч.ІІІ. – С. 48.

¹⁶ Всесоюзная перепись населения на 15 января 1970 года. Волынская область. – Луцк, 1974. – С. 244; Чисельність і склад населення Волинської області за статтю, віком, перебуванням у шлюбі і рідною мовою, чисельністю сімей (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – Луцк, 1990. – С. 136.

¹⁷ Підраховано за матеріалами поточного архіву Волинської облдержадміністрації.

¹⁸ Населення Волинської області. Ч.І. За даними перепису населення 2001 р. – Луцк, 2003. – С. 136.

¹⁹ Поточний архів Волинської облдержадміністрації (Далі – Поточ. архів). Інформації Міністерству України у справах національностей, міграції та культур про діяльність громадських об'єднань національних меншин і ін. за 1995 рік. – Арк. 11.

²⁰ Волинь. – 2000. – 5 жовтня.

²¹ Див.: Троцюк Т.П. Діяльність історичного товариства “Волинь” // Вопросы германской истории. Германия и мир: проблемы межэтнических контактов и государственных взаимоотношений. Т. 2. – Днепропетровск, 1998. – С. 43 – 51.

²² Волинь. – 2002. – 8 червня.

²³ Поточ. архів. Інформації Міністерству України у справах національностей та міграції про стан нелегальної еміграції, біженців, діяльність культурно-освітніх товариств національних меншин та ін. в 1996 році. – Арк. 11.

²⁴ Поточ. архів. Інформації Міністерству України у справах національностей, міграції та культур про діяльність громадських об'єднань національних меншин і ін. за 1995 рік. – Арк.1.